

РЕФОРМИ ЯК ОБ'ЄКТИ ПОРІВНЯЛЬНОГО ІСТОРИКО-ПРАВОВОГО АНАЛІЗУ

REFORMS AS OBJECTS OF COMPARATIVE HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

Шигаль Д.А., к.ю.н.,

доцент кафедри теорії та історії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Актуальність теми статті зумовлена тим науковим інтересом, що існує навколо практичного застосування порівняльного історико-правового методу. При цьому особливе місце серед об'єктів, щодо яких може бути використано гносеологічний потенціал цього засобу спеціально-наукового пізнання, займають реформи. Передусім це пов'язано із тим, що реформи, як доволі динамічні процеси, проявляються у вигляді досить кардинальних трансформацій соціальних, економічних, правових, політичних та інших систем. Крім того, ефективність реформ прямо залежить від часу їх реалізації та кількості витрачених ресурсів. І нарешті, реформування є ледь не єдиним інструментом, який дозволяє, не вдаючись до радикальних засобів, ефективно долати кризові явища, знімати суперечності у суспільстві, проводити необхідні модернізації. У цьому контексті історико-правове порівняння реформ, завдяки тим можливостям, які надає компаративний метод, здатне значно збагатити наявні наукові знання про способи вирішення тих або інших системних проблем. Однак, незважаючи на виражені переваги застосування цього засобу наукового пізнання, розвинені методика і техніка порівняльного аналізу перетворень відсутні. Саме тому метою статті стало дослідження загальної методики історико-правового порівняння реформ, а також специфіки їх зіставлення за окремими елементами, зокрема такими, як: причини, передумови і приводи перетворень; ініціаторство і авторство реформ; їх підготовка; зміст реформ у вигляді нормативно-правового забезпечення; процес їх реалізації; результати реформ тощо. Для досягнення поставленої мети було використано структурно-функціональний метод, за допомогою якого було встановлено зміст поняття «реформа», а також такі логічні прийоми, як аналіз, синтез і систематизація. Серед отриманих результатів наукової статті можна виокремити характеристику загальної методики зіставлення реформ як об'єктів компаративного історико-правового аналізу, а також дослідження специфіки їх історико-правового порівняння за основними елементами. Перспективи подальших досліджень у цьому напрямку полягають як у загальному вдосконаленні окресленої методики зіставлення реформ, так і у систематизації тих технічних прийомів, що можуть бути використані під час проведення подібних наукових робіт.

Ключові слова: історико-правове порівняння, методика, криза, стаціонарний стан, реформа, перетворення.

The relevance of the topic of the article is due to the scientific interest which exists around the practical application of the comparative historical and legal method. At the same time, reforms occupy a special place among the objects for which the epistemological potential of this tool of special scientific knowledge can be used. First of all, this is due to the fact that reforms, as rather dynamic processes, manifest themselves in the form of rather radical transformations of social, economic, legal, political and other systems. In addition, the effectiveness of reforms directly depends on the time of their implementation and the amount of resources spent. Finally, reforms are almost the only tool that allows, without resorting to radical means, to effectively overcome crises, resolve contradictions in society, and carry out the necessary modernisation. In this context, the historical and legal comparison of reforms, thanks to the opportunities provided by the comparative method, can significantly enrich the existing scientific knowledge on how to solve certain systemic problems. However, despite the pronounced advantages of using this means of scientific knowledge, there are no developed methods and techniques for comparative analysis of transformations. That is why the purpose of the article is to study the general methodology of historical and legal comparison of reforms, as well as the specifics of their comparison by individual elements, in particular, such as: reasons and prerequisites for transformations; initiative and authorship of reforms; their preparation; content of reforms in the form of regulatory and legal support; the process of their implementation; results of reforms, etc. To achieve this goal, the author used the structural-functional method, which helped to determine the content of the concept of 'reform', as well as such logical techniques as analysis, synthesis and systematisation. Among the results of the research article, the author describes the general methodology for comparing reforms as objects of comparative historical and legal analysis, and also studies the specifics of their historical and legal comparison by the main elements. Prospects for further research in this area are both in the general improvement of the outlined methodology for comparing reforms and in the systematisation of the techniques which can be used in conducting such research.

Key words: historical and legal comparison, methodology, crisis, steady state, reform, transformation.

Вступ. Об'єктами порівняльного історико-правового дослідження, окрім галузей права, правових інститутів, держав та інших відносно стабільних (у часі та просторі) державно-правових явищ, можуть виступати і доволі динамічні процеси у вигляді реформ. Будучи своєрідною антитезою революції як радикальної ломки існуючої системи, будь-яка реформа набуває відповідної специфіки, яку потрібно враховувати під час проведення наукового пошуку. Порівняльний аналіз реформ ускладнюється також їхньою досить складною внутрішньою структурою. Так, вченому-компаративісту під час підготовки до процесу зіставлення обраних в якості об'єктів дослідження реформ доводиться реконструювати доволі велику кількість елементів, іманентних цим явищам. При цьому історико-правова робота з реформами додатково ускладнюється ще й тим, що у часовому вимірі дослідник віддалений від об'єктів порівняльного аналізу, а історичний простір майже ніколи не збігається з географічним. У результаті такої специфіки обсяг підготовчої роботи суттєво збільшується, а імовірність критичних помилок у процесі зіставлення реформ значно зростає.

Характерно, що історично людство на рівні окремих спільнот неодноразово вдавалося до реформування різних

галузей державного та суспільного життя, намагаючись таким чином подолати ту або іншу перешкоду у своєму поступальному розвитку, або вирішити яесь базове протиріччя. Це дозволяє досить впевнено стверджувати про те, що реформа як засіб модернізації є не тільки інструментом, але й неодмінним атрибутом розвиненого суспільства. Більше того, ті спільноти, які втрачали час у проведенні відповідних керованих перетворень, або ступали на досить небезпечний революційний шлях, або залишали історичну сцену. Е. Є Регушевський з цього приводу справедливо відзначає, що появу реформ як процесів перебудови у суспільному житті або організації слід пов'язувати із самим виникненням держави, а, отже, і з появою необхідності впорядкування державно-правового управління із потребами суспільства, які постійно змінюються у процесі історичного розвитку [1, с. 90].

Враховуючи сказане, цілком зрозуміло є висока актуальність порівняльних історико-правових досліджень, де об'єктами компаративного аналізу виступають саме реформи. Вивчення досвіду людства у сфері трансформації соціально-економічних та політико-правових систем само по собі спроможне надати нового імпульсу до поглиблення наукових знань у методології проведення тих або інших

керування системних перетворень. Крім того, треба враховувати й те, що з історичної точки зору не кожне реформування характеризувалося своєю успішністю. Відповідно, виокремлення, дослідження і систематизація типових помилок, яких в історії припускалися реформатори, є корисним і необхідним для підвищення ефективності функціонування людської спільноти у сучасності. Однак, незважаючи на яскраво виражену перспективність досліджень з окресленою вище проблематикою, кількісно та якісно вони характеризуються своєю недостатністю. Однією з причин такого стану справ у вітчизняній історико-правовій науці є передусім відсутність добре розробленої методики проведення подібного виду наукових робіт. При цьому сучасній методології компаративних досліджень реформ та інших подібних динамічних процесів бракує не лише усталеної стадіальності, але й розуміння особливостей роботи з такими об'єктами, зокрема застосування тих або інших технічних прийомів. Це обумовлює мету цієї наукової статті – дослідити основні етапи порівняльного дослідження реформ, а також встановити їхню логічну послідовність. Відповідно в якості завдань цього наукового пошуку були окреслені наступні: 1) визначення та детальна характеристика основних ознак реформ у історико-правовому контексті; 2) опис загальної методики історико-правового порівняння реформ; 3) пояснення специфіки дослідницької роботи з реформами як об'єктами компаративного історико-правового аналізу.

Матеріали та методи. Методологічною основою цієї статті стали попередні напрацювання у напрямку комплексної розробки порівняльного історико-правового методу, зокрема таких обов'язкових елементів його внутрішньої структури, як теорія, методика і техніка. Специфічна реалізація головного завдання теорії цього спеціально-наукового засобу через три ключових підходи – порівняльний, історичний і правовий – обумовила розробку відповідної методики і, як подальшу її конкретизацію, підбір тих технічних прийомів, які наближають дослідника-компаративіста до отримання науково обґрунтованих результатів. Після завершення загальнометодологічної частини роботи цілком закономірно постало питання щодо оформлення спеціальних методик порівняльного дослідження різних за своїм обсягом історико-правових об'єктів.

У попередній науковій роботі [2], присвяченій методі порівняння держав, нами вже була окреслена концепція висвітлення основних аспектів історико-правового зіставлення таких макрооб'єктів. Так, у першій частині статті було наведено різні підходи до визначення поняття держави, виокремлено основні його елементи, а також охарактеризовано загальні питання методики компаративного аналізу держав. Друга частина статті була присвячена історико-правовій конкретизації основних елементів поняття держави. Подібну концепцію було взято за основу і при підготовці цієї наукової роботи: перша її частина передбачає визначення поняття реформи, характеристику ключових її елементів, дослідження основних аспектів порівняльного аналізу реформ; у другій частині розглядається специфіка історико-правового зіставлення реформ за їх ключовими елементами.

Враховуючи складність наукових робіт у сфері методології науково-пізнавальної діяльності, слід також відзначити, що ця стаття (як і попередні) не є завершальною і має відкриту архітектуру, а, отже, прямо передбачає можливість подальшого внесення обґрунтованих правок і коректив. Варто додати й те, що методологічна робота з такими складними макрооб'єктами як реформи сама по собі вимагає колективної участі з боку наукового співтовариства.

У ході підготовки цієї наукової статті були використані структурно-функціональний метод, а також такі логічні прийоми як аналіз, синтез і систематизація. Структурно-функціональний метод як метод системного дослідження соціальних явищ і процесів [3] був застосований під час

встановлення змісту поняття реформи. Відповідно до двох підходів, що лежать в основі цього засобу наукового пізнання, спочатку була проаналізована структура реформи як державно-правового явища, а вже потім було виявлено функціональний зміст кожного елементу, що входять до її складу, з подальшою історико-правовою конкретизацією.

Аналіз і синтез як універсальні та протилежно спрямовані способи пізнання різних об'єктів було застосовано під час вивчення структури реформи, дослідження її окремих елементів. Так, аналітичне розчленування поняття реформи на окремі складові дозволило встановити кількість його найголовніших компонентів, що полегшило подальше поглиблене вивчення кожного з них у контексті історико-правового пізнання. У свою чергу синтетичне сполучення отриманих розрізаних знань про трансформаційні процеси в історії людства дозволило відобразити поняття реформи як певної цілісної складної системи й до того ж зрозуміти її історико-правовий зміст.

Систематизація як процес зведення розрізаних знань до єдиної системи, по-перше, дозволила узагальнити отримані дані про реформи як спосіб подолання певних кризових явищ у соціально-економічних та політико-правових системах, а по-друге, допомогла підсумувати інформацію щодо методики здійснення порівняльного історико-правового аналізу цих динамічних процесів. Досить важливого значення систематизація набула й під час історико-правової конкретизації кожного зі встановлених елементів реформи – саме завдяки її застосуванню після екстраполяції формально-логічного змісту поняття реформи на історико-правову матерію було проведено якісне наукове узагальнення отриманого масиву даних.

Результати та обговорення. Як правило, реформа визначається як цілеспрямоване перетворення, трансформація, видозміна, переулаштування певного соціального об'єкта (інституту, підсистеми, сфери соціальних відносин тощо) без радикальної зміни засад наявного суспільного ладу [4]. У «Сучасному словнику іноземних мов» вказується, що термін «реформа» (франц. *reform*, від лат. *reformare* – «перетворювати», «поліпшувати») передбачає процес кардинальних, зазвичай тривалих за часом перетворень відповідних сторін суспільного життя, державно-правових інститутів, окремих структур тощо [5, с. 145].

Під реформою також прийнято розуміти сукупність цілеспрямованих дій у суспільстві, спрямованих на трансформацію окремих елементів тієї або іншої системи або часткову зміну способу їхнього функціонування, за яких принципіві основи існуючої соціально-політичної структури залишаються без змін. Як слушно зауважують Є. М. Черних та Ю. В. Камардіна, у широкому сенсі реформу можна трактувати також як нововведення певного змісту, що має на меті більш-менш позитивні перетворення, а до ознак поняття соціальної реформи слід віднести: повільну зміну частини системи; використання законних методів; керуваність і прогнозованість процесу; повний контроль над реалізацією реформи з боку державної влади; спрямованість на зміцнення позицій чинної влади» [5, с. 145–146].

У соціальній філософії поняття «реформа» тлумачиться як спосіб перетворення суспільних відносин, інститутів, структури і функцій об'єктів підсистем суспільства, здійснюваний суб'єктом влади на основі спеціалізованого під об'єкт механізму реформування. На думку Н. В. Агафонові, це обумовлює те, що у змісті терміна «реформа» превалює діяльнісний, трансформаційний аспект [6, с. 352].

Таким чином, якщо підсумувати все вищевказане, можна зробити висновок про те, що будь-яка реформа є вимушеним порушенням сталого гомеостазу тієї або іншої системи. А оскільки майже будь-яка система є стаціонарною у своїй основі і передбачає певну досить ригідну ієрархію своїх внутрішніх елементів, то цілком зрозумі-

лою стає й інша (окрім перелічених вище) доволі важлива ознака будь-якої реформи – її кризовий характер. Будь-яка реформа має на меті подолати або випередити розвиток кризи [5, с. 145] і навіть соціальної катастрофи, й разом з тим сама є типовим кризовим явищем, що має відповідну статистику і динаміку. Як з цього приводу слушно зауважує І. Юркевич, усякі зміни «несуть за собою низку проблем і ризиків, які треба подолати задля досягнення бажаного результату» [7, с. 103].

Взагалі суттєва відмінність кризи від катастрофи полягає у збереженні вищезгаданої керованості суб'єкта, що здійснює перетворення, над процесом проведення необхідних трансформацій. І криза, і катастрофа передбачають руйнацію стаціонарного стану №1, у якому перебувала система, а також подальший перехід цієї системи у стаціонарний стан № 2; різниця тільки у тому, що під час кризи цей перехід відбувається контрольовано, а під час катастрофи – спорадично і неконтрольовано (див. рис 1 і 2). Відповідно і наслідки при розгортанні катастрофічних процесів є погано прогнозованими, на відміну від кризових явищ, де ті або інші результати одразу закладаються у програму здійснення відповідних перетворень. У даному контексті цілком зрозумілою стає відмінність будь-якої реформи від катастрофічного сценарію: при здійсненні реформи правлячий режим зберігає керованість соціально-економічними та політико-правовими процесами у країні, одночасно проводячи їхню модернізацію; при соціальній катастрофі, як правило, втрачає важелі впливу і залишає історичну авансцену, поступаючись місцем більш вдалим у аспекті управлінської майстерності політичним силам.

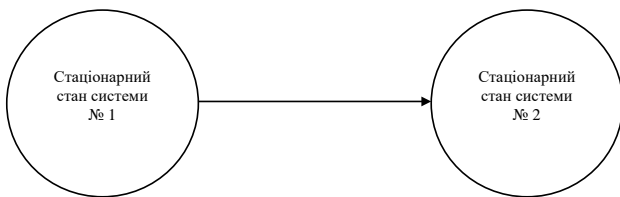

Рис. 1. Структура кризи

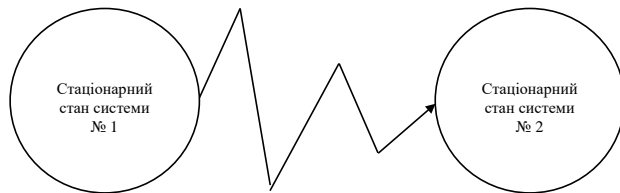

Рис. 2. Структура катастрофи

Отже, при вивченні будь-якої реформи, окрім характеристики її змістовної частини у вигляді нормативно-правового забезпечення, варто виокремлювати і суб'єкта (суб'єктів), що є ініціатором (автором) відповідних перетворень. Також у кожному конкретному випадку, особливо якщо мова йде про компаративні історико-правові дослідження, потрібно з'ясувати причини проведення реформи. Крім того, важливого значення набувають: час, протягом якого здійснювалися ті або інші перетворення, а також етапи їх проведення; параметри попереднього стаціонарного стану, у якому перебувала реформована система; результати реформи і те, наскільки вони відрізняються від запланованих (тобто параметри нового стаціонарного стану системи) тощо.

Проведення якісного порівняльного історико-правового дослідження реформ як кризових явищ, пов'язаних із трансформацією соціально-економічних та політико-правових систем, прямо пов'язане з низкою методологічних застережень і рекомендацій. Так, враховуючи складність реформ як історико-правових об'єктів, на стадії поста-

новки проблеми та формулювання теми порівняльного дослідження бажано розумно обмежити їхню кількість. Крім того, вибір історико-правових об'єктів на цій стадії прямо обумовлює напрямок компаративного аналізу – синхронічний або діахронічний. Відповідно, якщо одна з реформ віддалена у часі від іншої, то порівняльне історико-правове дослідження носитиме характер діахронічного. І навпаки, якщо обрані в якості історико-правових об'єктів реформи розташовані в межах одного часового інтервалу, дослідження буде синхронічним. Постановка проблеми і формулювання теми порівняльного дослідження передбачають також визначення мети усієї наукової роботи, яка може полягати у наступному: 1) широкий евристичний пошук з максимальними пізнавальними цілями; 2) заповнення прогалів у знаннях про одну з порівнюваних реформ шляхом переносу інформації з іншої, подібної до неї, реформи за допомогою методу аналогії; 3) отримання в ході компаративного історико-правового аналізу реформ знань, які можуть стати корисними під час розв'язання подібних проблем у сучасності.

Під час формування джерельної бази компаративної роботи варто концентруватися не тільки на нормативно-правовому матеріалі, але й долучати інші письмові документи: картографічні, статистичні, канцелярські, особові, художні, історичні та наукові. Наприклад, велими інформативними з точки зору оцінки результатів тієї або іншої реформи можуть виявитися такі письмові особові джерела, як листи, щоденники, мемуари та ін.

На стадії історико-правової реконструкції реформ важливо пам'ятати про метод занурення у минуле, що передбачає по можливості максимально повне відтворення їх історико-географічних, історико-соціальних, історико-економічних та історико-політичних характеристик і параметрів. Максимально повна реконструкція реформ як історико-правових об'єктів є запорукою їх подальшого зіставлення на високому науковому рівні.

Стадія безпосереднього порівняння реформ передбачає їх почергове зіставлення за основними елементами, що більш детально буде розглядатися у цій статті нижче. При цьому слід відзначити, що загальна кількість елементів, за якими можуть порівнюватися ті або інші реформи, завжди залежатиме від конкретного компаративного дослідження, що, зокрема, можна простежити у надзвичайно актуальній науковій роботі М. В. Шульги і Б. В. Даниленка, присвяченій порівняльно-правовому аналізу Столипінської аграрної реформи і сучасної земельної реформи в Україні [8]. Так, автори, окрім низки основних елементів, які розглядаються у цій науковій статті, в основу свого порівняльного дослідження поклали й деякі специфічні, обумовлені змістом обраних для історико-правового порівняння реформ.

І нарешті, систематизація і оцінка результатів проведеного порівняльного історико-правового аналізу реформ, як завершальний етап усієї наукової роботи, об'єктивно вимагає від дослідника-компаративіста провести класифікацію та (або) типологізацію виявлених статичних і динамічних характеристик реформ; оцінити їхню результативність, включаючи часові характеристики; зробити висновки з високим рівнем теоретичних узагальнень.

Одним із найважливіших елементів поняття «реформа», з якого слід починати реконструкцію цього історико-правового об'єкта, є причини і передумови проведення реформи. У різноманітних тлумачних словниках причина здебільшого визначається як явище, яке обумовлює або породжує інше явище [9]. Цілком зрозуміло, що у випадку з такими складними динамічними історико-правовими процесами, як реформи, причин, що їх обумовили, буде декілька; доцільним буде навіть казати про комплекс причин. Наприклад, як справедливо зауважує А. П. Гетьман, потреба конституційного реформування може бути обумовлена як розбалансованістю державно-

владного механізму, так і його неефективністю в умовах нових викликів і загроз, а також проблемами, пов'язаними із наявністю гострої фази політичної кризи [10, с. 3].

При цьому причини проведення реформ потрібно відрізнити від їхніх передумов, які визначаються як попередні умови існування, виникнення, діяння чого-небудь [11]. Також нерідко важливим є виокремлення безпосереднього приводу проведення відповідних перетворень, як справжньої або вигаданої підстави яких-небудь дій або вчинків [12]. Глибоке дослідження причин, передумов і приводів порівнюваних реформ здатне саме по собі значно полегшити вивчення безпосередньо їх змістовної частини у вигляді нормативно-правового забезпечення, а також зрозуміти ті суперечності, які виникали під час їх втілення у життя.

Як приклад можна навести аграрну реформу 1557 р., передумовами проведення якої у Великому князівстві Литовському стали соціально-економічні процеси у Західній Європі, пов'язані з так званим «великим зерновим бумом» [13, с. 83]. Протягом XVI ст. у багатьох європейських країнах поживалася господарська діяльність, а їхнє населення почало швидко зростати. Зростали й ціни на продукти харчування. Між 1500 та 1600 рр. відбулася так звана революція цін, що була спричинена напливом срібла й золота з Нового Світу, яка призвела до небаченого підвищення цін на товари сільськогосподарського виробництва. У багатолюдних західних містах виникла потреба у збіжжі в товарних масштабах [13, с. 83]. Звичайно, регіоном, який об'єктивно міг задовольнити харчові потреби західноєвропейських міст, ставали землі Великого князівства Литовського і Польського королівства, а згодом і Речі Посполитої.

До безпосередніх причин проведення у Великому князівстві Литовському аграрної реформи 1557 р. можна віднести: прагнення литовських і польських феодалів отримати надприбутки від реалізації продукції сільськогосподарського виробництва на перспективному західноєвропейському ринку; бажання великого князя Литовського і польського короля Сигізмунда II Августа, а також місцевих магнатів і шляхти упорядкувати свої маєтності, привівши їх у відповідність з новими вимогами часу; намагання феодалів закріпити селян, заручившись підтримкою держави у цьому питанні у вигляді відповідного нормативно-правового забезпечення тощо.

Що стосується приводів до проведення реформ, то ними, як правило, стають якісь критичні внутрішні або зовнішні події, що відіграють роль певного, досить потужного, каталізатора, що прискорює владу діяти у напрямку запровадження тих або інших перетворень. Так, в авторитарних режимах таким каталізатором часто виступає поразка у війсьній кампанії, яка наочно проявляє технологічну відсталість, ресурсну недостатність та управлінську некомпетентність правлячого уряду, примушуючи його до переосмислення парадигми функціонування й зрештою до переходу від екстенсивних форм свого розвитку до інтенсивних.

Під час реконструкції причин і передумов порівнюваних реформ, особливо коли мова йде про складні комплексні і багаторівневі перетворення, доцільним буде здійснення їх групування залежно від тієї сфери суспільного життя, де вони проявлялися. Відповідно, можна виокремлювати соціальні причини і передумови, ідеологічні, релігійні, економічні, політичні та ін. Подібне групування причин і передумов реформ, окрім того, що надає кращої структурованості цій частині компаративного дослідження, значно полегшує їх зіставлення й здатне призвести історика-компаративіста до проміжних висновків з високим евристичним потенціалом вже на цій стадії наукової роботи.

По своїй суті дослідження причин і передумов здійснення порівнюваних реформ є описом стаціонарного

стану № 1 об'єктів, що реформуються, чи то державне управління, чи то економіка, чи то право, медицина, наука та ін. Саме тому детальна характеристика причин і передумов реформ, що зіставляються, є запорукою успішного проведення компаративного дослідження загалом. Інакше кажучи, стаціонарний стан № 1 порівнюваних об'єктів є умовною відправною точкою здійснення їх подальших перетворень; отже, розуміння попереднього (дореформеного) стану систем, що є предметом порівняльного аналізу, дозволяє більш кваліфіковано провести зіставлення як самих реформ, так і їх результатів.

Наступним важливим елементом поняття «реформа», за яким слід зіставляти ці історико-правові об'єкти, є автор реформи, тобто суб'єкт, який безпосередньо розробляє план, програму та (або) проєкт тих або інших перетворень. При цьому автора реформи доцільно відрізнити від її ініціатора, як суб'єкта, який, маючи владні повноваження, ініціює початок здійснення необхідних трансформацій. Характерно, що ініціаторство і авторство реформи можуть збігатися і належати одній особі. Як правило, у більшій мірі це притаманне раннім примітивним формам організації суспільного і державного життя, зокрема, Стародавнього світу і Середньовіччя, коли монарх, будучи першою особою у державі й очолюючи систему сюзеренітету-васалітету, ініціював проведення перетворень і брав безпосередню участь у розробці їх головних положень. Найвищий ранг сюзерена у феодалній ієрархії сам по собі зобов'язував здійснювати не лише важливі управлінські функції, але й вчасно реагувати на розгортання кризових явищ і процесів через відповідних трансформацій. Відсутність адекватної реакції на внутрішні або зовнішні загрози означала слабкість першої особи і нерідко призводила до втрати монархом влади й навіть життя через палацовий переворот.

Як приклад вищевказаного можна навести правління австрійських монархів з династії Габсбургів Марії Терезії та її сина Йосифа II, з іменами яких прямо пов'язують здійснення важливих різнопланових трансформацій в Австрійській імперії. Будучи прибічниками концепції «освіченого абсолютизму», ці імператори «провели низку революційних на той час для Європи реформ та вивели Австрію на значно новий політичний, культурний та соціальний рівень» [14, с. 34–35]. Усього ж за час свого правління Марія Терезія та Йосиф II послідовно та комплексно втілили в життя військову, фінансову, судову, церковну, освітню та митну реформи.

Збіг ініціаторства та авторства реформи у одній особі притаманний й більш складним економічним і державним формам доби Нового та Новітнього часів. Однак тут на перший план (на відміну від певної об'єктивної вимушеності монарха доби середньовіччя бути одночасно і ініціатором, і автором реформи) висуваються деякі екстраординарні психологічні якості та характеристики державного діяча, котрі дозволяють пізніше біографам робити висновки про харизматичність, унікальність і навіть доленосний характер його історичної постаті. Такими, наприклад, у історію увійшли Франклін Делано Рузвельт з «Новим курсом»; Вінстон Черчилль, який провадив радикальні соціальні реформи; Маргарет Тетчер тощо. Так, за правління Маргарет Тетчер, яке характеризувалося її активним втручанням у процеси розробки і втілення у життя необхідних реформ, відбулося формування політики Великої Британії за принципом: внутрішні політичні інтереси домінують над європейськими. Крім того, уряду Тетчер удалося зберегти економічні пільги. Велика Британія добилася зменшення відрахувань до бюджету ЄЕС, зокрема на розвиток агропромислового комплексу країн ЄЕС. Жорсткість і непоступливість курсу М. Тетчер виявилася також і у відмові від участі в Європейській валютній системі та відстоюванні бюджетних поступок на саміті у Фонтенбло в 1984 р. [15, с. 93].

Слід також відзначити, що як ініціатива, так і авторство реформи можуть належати не главі держави, а іншим, наближеним до нього, особам, що, наприклад, було характерно для Франції у період абсолютизму із досить великим впливом на короля з боку кардиналів. Наприклад, один з найвідоміших французьких кардиналів Рішельє прославився не тільки своєю майстерністю впливати на короля Людовика XIII, а й своїми досить успішними адміністративними та економічними реформами.

Якщо у ході реконструкції реформ як об'єктів порівняльного історико-правового аналізу буде з'ясовано, що ініціатива у проведенні тієї або іншої реформи та її авторство не належать одній особі, бажаним є встановлення окремо ініціатора і окремо автора перетворень. Приналежність ініціативи і авторства реформи різним особам може обумовлюватися декількома чинниками: 1) лідер держави, будучи безпосередньо ініціатором трансформацій, не має часу брати участь у процесі їх підготовки, і авторство дорукає довірчій особі; 2) перша особа держави, ініціюючи відповідні перетворення, є некомпетентною у сфері, в якій буде проводитися реформування, у результаті чого питаннями розробки головних положень майбутніх перетворень займаються інші особи.

У процесі реконструкції реформ як об'єктів порівняльного історико-правового аналізу варто пам'ятати також про те, що авторів реформи може бути декілька, а між ними може існувати доволі сильна конкуренція. Більше того, в історії нерідкими є випадки, коли навколо автора реформи формується команда його однодумців, яка перебуває у досить жорсткому протистоянні з представниками інших поглядів на здійснення необхідних перетворень у державі. Якщо під час здійснення реконструкції реформ дослідником-компаративістом буде з'ясовано, що у ході розробки нормативно-правового забезпечення однієї з порівнюваних реформ існувало різко виражене протистояння між різними партіями, кожна з яких намагалася втілити у життя свою концепцію майбутніх перетворень, доцільним буде приділити більше уваги дослідженню процесів конкуренції між різними проектами реформи, а також кінцевих результатів їхнього протистояння.

Отримання даних про ініціаторство (авторство) порівнюваних реформ дозволяє значно збагатити компаративне дослідження в інформативному сенсі, з'ясувати причини більш тривалої розробки тих або інших перетворень, дослідити еволюцію поглядів авторів реформи на процес здійснення трансформацій, а нерідко і зрозуміти причини успішності або навпаки неуспішності обраної в якості об'єкта історико-правового порівняння реформи.

Дослідження авторства порівнюваних реформ досить тісно пов'язане з наступним важливим елементом будь-яких перетворень – їх підготовкою. Підготовка реформи передбачає низку послідовних етапів, кількість яких залежить від багатьох чинників: історичної епохи; рівня розвитку продуктивних сил і технологій; складності проблем у тій сфері суспільних відносин, у якій плануються перетворення; наявності необхідного історичного часу для більш тривалої підготовки до проведення трансформацій тощо. Логіка історичного процесу диктує наступну закономірність щодо цього аспекту: чим більш розвиненим є суспільство, його економічний рівень життя, чим більш ускладненими є державно-правові форми, тим більше часу об'єктивно потрібно для підготовки реформи.

Взагалі підготовка тих або інших перетворень у державі включає наступні стадії (звичайно, не обов'язково у такій кількості і послідовності): збір максимально повної і вичерпної інформації про стан справ у тій сфері суспільних відносин, яка буде реформуватися; формування концептуальних засад майбутньої реформи, що передбачає передусім окреслення тих базових ідей і принципів, що будуть покладені у її основу; вивчення думки усіх верств населення стосовно змісту запланованих трансформацій;

узагальнення усієї отриманої інформації; експертна розробка проекту реформи у вигляді її основних положень; експертне обговорення проекту реформи; схвалення проекту перетворень; розробка нормативно-правового забезпечення реформи; прийняття в установленому законом порядку з подальшим обнародуванням нормативно-правових актів, що регламентують процес здійснення реформування тієї або іншої сфери суспільного чи державного життя.

Ретельне вивчення процесу підготовки порівнюваних реформ додатне допомоги історико-компаративісту отримати додаткову інформацію про причини їх успішності або неуспішності, виявити розбіжності між авторами реформи, а також з'ясувати вже на цьому етапові компаративного дослідження сутність можливих суперечностей у змісті досліджуваних реформ. Так, відсутність у будь-якому вигляді стадії вивчення громадської думки стосовно запланованих перетворень, або відверте нехтування ініціатором (автором) реформи думкою якоїсь верстви населення вже свідчить про неякісний зворотній зв'язок між владою та суспільством й повинно привернути увагу дослідника, оскільки потенційно погіршує адекватність заходів по реформуванню тієї або іншої сфери суспільних відносин. Розробка реформи без залучення відповідних експертів, очевидно, погано позначатиметься на її загальній ефективності і, як показує історична практика, нерідко призводить до уповільнення процесу здійснення реформування.

Ще одним обов'язковим елементом будь-яких соціально-економічних або державно-правових перетворень, який є обов'язковим для реконструкції і за яким у подальшому здійснюється історико-правове порівняння, є їх зміст. Зміст реформи, як правило, розкривається через вивчення тієї нормативно-правової документації, що буда покладена авторами реформи у її основу. Відповідно історико-правові документи, що регламентували здійснення порівнюваних реформ, будуть центральним елементом у джерельній базі усього компаративного дослідження. Оскільки реконструкція змісту реформ, що зіставляються, є ледь не найголовнішою стадією наукової роботи, то збір і детальне вивчення усіх нормативно-правових актів, за якими здійснювалося реформування, є обов'язковим. При цьому слід мати на увазі, що ієрархія цих нормативно-правових актів може бути різною і залежати як від країни походження, так і від змісту конкретного історичного періоду. Так, у практиці історико-правових досліджень нерідко є ситуація, коли головні положення і принципи реформи викладаються у маніфесті або іншому програмному документі, а їх конкретизація здійснюється вже у низці спеціальних законів та підзаконних нормативно-правових актів.

Наступним важливим елементом поняття «реформа», за яким здійснюється їх порівняльний історико-правовий аналіз, є процес втілення реформ у життя. Інакше кажучи, історико-компаративісту потрібно реконструювати реалізацію основних положень порівнюваних реформ як у історичному просторі, так й у історичному часі. Головною вимогою на цьому етапові компаративного дослідження буде суворе дотримання принципу історизму, який передусім зобов'язує враховувати під час аналізу історико-правових об'єктів конкретно-історичні умови їх функціонування. Наприклад, досліджуючи час реалізації реформи, варто пам'ятати, що для кожного історичного періоду така його характеристика як тривалість буде мати різні суб'єктивні характеристики. Іншими словами, те, що сучасна людина опише як «дуже довго», мешканцем середньовіччя, скоріше за все, сприйматиметься, навпаки, як дуже стрімкий і драматичний процес. Тому, оцінюючи часові параметри втілення у життя тієї або іншої реформи з точки зору критерію ефективності (швидко – значить ефективно), необхідно виходити із тієї системи координат,

яка була притаманна тому історичному періоду, що є предметом наукового пошуку. У контексті сказаного привертає увагу наукова робота Б. Я. Шабали, у якій дослідник на високому методологічному рівні реконструював реалізацію аграрної реформи 1557 р. у сільському господарстві Волині [16].

Враховуючи, що у більшості випадків реалізація реформ займає значний проміжок часу, в ході здійснення порівняльного історико-правового дослідження варто розробляти їхню періодизацію. Так, наприклад, у своїй науковій статті «Аграрна реформа в Україні, її наукове забезпечення, результативність» колектив авторів на чолі з Я. М. Гадзало дуже вдало охарактеризував процес здійснення аграрних перетворень в Україні через послідовне розкриття його основних етапів [17]. Слід також відзначити, що окрім кращої структурованості інформації, пов'язаної з реалізацією реформ, їх періодизація дозволяє досліднику вчасно виявляти і глибше розуміти специфіку втілення тих або інших перетворень у життя, зокрема: опір новациям з боку різних верств населення; перешкоди організаційного, економічного та (або) управлінського характеру; наявність ідеологічних, культурних, релігійних суперечностей тощо.

Таким чином, реконструкція змісту реформ, обраних в якості об'єктів історико-правового порівняння, передбачає послідовне встановлення ініціаторства та авторства кожної з них; характеристику процесів їх підготовки; розкриття сутності перетворень через аналіз їх нормативно-правового забезпечення, а також всебічне висвітлення ключових етапів втілення основних положень реформ у життя. По цих же елементах проводиться і зіставлення реформ.

І нарешті, останнім важливим елементом поняття «реформа», обов'язковим для реконструкції і порівняльного аналізу, є її результати. При цьому слід відзначити, що якщо характеристика причин і передумов здійснення тих або інших перетворень тісно пов'язана з описом стаціонарного стану № 1 системи, стосовно якої було заплановано реформування, то аналіз результатів перетворень означає не що інше, як опис стаціонарного стану № 2 системи, яка вже пройшла через фазу трансформації. Відповідно найголовнішою проблемою цієї стадії порівняльного історико-правового дослідження для історика-компаративіста буде дати відповідь на питання, чи всі порівнювані реформи призвели до переходу реформованих систем зі стаціонарного стану № 1 у стаціонарний стан № 2. При цьому імовірними історичними сценаріями можуть бути наступні: а) одна або обидві порівнювані реформи призвели до повного переходу реформованого об'єкта зі стаціонарного стану № 1 у стаціонарний стан № 2; б) та або інша досліджувана реформа призвела до часткового переходу реформованого об'єкта зі стаціонарного стану № 1 у стаціонарний стан № 2; в) одна або обидві порівнювані реформи взагалі не призвели до переходу реформованого об'єкта зі стаціонарного стану № 1 у стаціонарний стан № 2. Наприклад, характеризуючи успішні політико-економічні реформи Отто фон Бісмарка, Т. Л. Боднарчук та О. П. Свідер так описують їх результати і, відповідно, новий стаціонарний стан німецької економіки: «завершення промислової революції в Німеччині, швидка індустріалізація, концентрація, технічна модернізація та спеціалізація виробництва, підвищення продуктивності праці, утвердження національних виробників на внутрішньому ринку, посилення експортних позицій країни, розвиток ринкової інфраструктури тощо» [18, с. 6].

Для того, щоб отримати максимально повну інформацію про ступінь переходу порівнюваних систем, що зазнали свого реформування, потрібно провести доволі масштабну роботу по узагальненню інформації, отриманої на всіх стадіях порівняльного дослідження й, крім того, необхідно додатково проаналізувати ті письмові джерела,

у яких містяться відомості про безпосередні та віддалені результати досліджуваних реформ. Взагалі реконструкція результатів порівнюваних реформ передбачає:

1) встановлення ступеня відповідності початкових концепцій реформ їх змісту, закріпленому у нормативно-правових актах, а змісту – проміжним результатам здійснюваних перетворень;

2) аналіз часових характеристик реформ, зокрема, наскільки швидко або повільно здійснювалися перетворення (звичайно, з урахуванням конкретно-історичних умов). При цьому обов'язковим є з'ясування причин швидкості або повільності здійснення перетворень;

3) дослідження кількісних і якісних характеристик ресурсів (організаційних, управлінських, фінансових, матеріальних тощо), витрачених у процесі втілення реформ у життя, а також їх співвідношення з отриманими результатами;

4) вивчення специфіки втілення досліджуваних реформ на різних територіях (у різних регіонах) держав, які є об'єктами порівняльного історико-правового аналізу;

5) аналіз впливу порівнюваних реформ на різні аспекти соціально-економічних та державно-правових процесів у відповідних країнах;

6) відображення змін у структурі порівнюваних суспільств, що стали результатом здійснених перетворень.

Отже, по своїй суті дослідження результатів реформ, що стали об'єктами компаративного історико-правового аналізу, передбачає з'ясування питання, чи змогла та або інша реформа подолати кризові явища у реформованій системі, чи навпаки не змогла і лише наблизила катастрофічний сценарій вирішення накопичених у системі суперечностей. Як свідчить історичний досвід людства, будь-яка реформа є ефективним й водночас дуже небезпечним інструментом. Руїнація попереднього стаціонарного стану реформованої системи при нестачі необхідних ресурсів і неприпустимих втратах часу загрожує остаточним її (системи) розбалансуванням і накопиченням всередині неї руйнівних ентропійних процесів. Іншими словами, переходу системи зі стаціонарного стану № 1 у стаціонарний стан № 2 не відбувається, і початкова криза дуже швидко набуває ознак суцільної катастрофи з неконтрольованим наслідками. Саме тому катастри реконструкції і зіставлення результатів порівнюваних реформ є надзвичайно важливою: історика-компаративісту потрібно не тільки максимально повно відтворити наслідки реформ, але й досить чітко ідентифікувати ступінь переходу досліджуваних систем.

Для полегшення компаративної роботи, де в якості об'єктів виступають реформи, можна використовувати різного роду порівняльні таблиці, у яких за обраними елементами порівняння доцільно проводити фіксацію отриманої під час вивчення джерел інформації. Як приклад такої порівняльної таблиці, можна навести наступну, у якій основними елементами будуть причини, передумови і приводи здійснення перетворень; ініціаторство і авторство реформи; підготовка реформи; нормативно-правове забезпечення перетворень; процес втілення (реалізації) перетворень у життя; результати реформи тощо.

Висновки. Таким чином, проведення компаративного історико-правового дослідження реформ прямо пов'язане із дотриманням низки загально- і спеціально-методологічних вимог, що обумовлюють як сам вектор порівняльного аналізу, так і конкретну методику роботи, а також сукупність використовуваних технічних прийомів. При цьому доцільним буде враховувати наступні важливі аспекти.

1. Зазвичай реформи є об'єктами макропорівняльних історико-правових досліджень, а, отже, робота з ними вимагає всебічної підготовки історика-компаративіста, зокрема знання ним соціально-економічних, культурологічних, релігійних, ідеологічних та політико-правових чинників, що обумовлюють розгортання подібних процесів у історичному часі та просторі.

Ознаки, за якими відбувається історико-правове порівняння		Реформа № 1	Реформа № 2
Причини і передумови реформи	Економічні		
	Соціальні		
	Політичні		
	Ідеологічні		
	Релігійні		
	...		
Приводи реформи			
Ініціаторство і авторство реформи			
Підготовка реформи	Збір інформації про стан системи, щодо якої планується реформування		
	Розробка концепції реформи		
	Вивчення громадської думки стосовно запланованих перетворень		
	Експертна розробка проєкту реформи		
	Експертне обговорення проєкту		
	Розробка нормативно-правової бази реформи		
	Обнародування реформи		
...			
Нормативно-правове забезпечення реформи	Основний програмний документ		
	Додаткові нормативно-правові акти		
	...		
Реалізація реформи	Етап № 1		
	Етап № 2		
	...		
Результати реформи	Відповідність змісту реформи проміжним результатам		
	Час здійснення реформи		
	Витрачені ресурси		
	Реалізація реформи у різних регіонах		
	...		

2. Реформи як об'єкти історико-правового порівняння мають доволі динамічний характер, який у свою чергу обумовлює їхню внутрішню структуру. Велика динаміка реформ пов'язана передусім із накопиченими кризовими явищами у тій або іншій системі, які потребують свого якнайшвидшого вирішення. Звичайно, час здійснення перетворень для кожної реформи буде різним, однак емпіричне правило при проведенні реформування є доволі простим і незмінним: чим швидше будуть здійснені усі необхідні перетворення, тим скоріше реформована система перейде зі стаціонарного стану № 1 у стаціонарний стан № 2. А це, у свою чергу, є запорукою економії матеріальних, організаційних, управлінських та інших цінних ресурсів й до того ж мінімізує негативний вплив на суспільство з боку численних стресових факторів, пов'язаних із проведенням трансформацій.

3. Історико-правове порівняння реформ здійснюється через типові стадії будь-якого компаративного дослідження: вибір об'єктів, постановка проблеми і формулювання теми порівняльного аналізу; формування джерельної бази наукової роботи; реконструкція реформ як історико-правових об'єктів; зіставлення реформ; систематизація і оцінка результатів порівняльного дослідження. Також на початку компаративного аналізу варто визначитися й з метою усього дослідження: а) здійснення

широкого евристичного пошуку; б) реконструкція однієї з реформ, знання про яку є неповними, шляхом переносу інформації за допомогою методу аналогії з іншої, подібної до неї, реформи; в) отримання в ході порівняння реформ знань, які можна використати для розв'язання якої-небудь проблеми сьогодення.

4. Специфіка реформ як об'єктів порівняльного історико-правового дослідження розкривається через їхню структуру, за окремими елементами якої здійснюється їх почергове зіставлення. Так, порівняння реформ доцільно проводити за наступними елементами: причини, передумови і приводи проведення перетворень; ініціаторство і авторство реформ; підготовка перетворень; зміст реформ у вигляді їх нормативно-правового забезпечення; процес реалізації основних положень реформ; безпосередні і віддалені результати перетворень. Окрім вказаних основних елементів у кожному конкретному компаративному дослідженні, варто виокремлювати й додаткові, або факультативні елементи порівняльного аналізу реформ, що сприятиме кращій історико-правовій конкретизації усього дослідження, а також є запорукою отримання якіснішого наукових висновків. При цьому обов'язковою вимогою є суворе дотримання принципу історизму та врахування на його підставі історико-правової специфіки кожного з порівнюваних елементів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Регушевський Е.Є. Сутність і основні ознаки конституційно-правового реформування як динамічного та безперервного процесу. *Нове українське право*. 2024. Вип. 2. С. 88–94.
2. Шигаль Д.А. Держави як об'єкти порівняльного історико-правового аналізу: територія, населення, механізм державної влади. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 54–60.
3. Єнін М.Н., Кривошеїн В.В., Судаков В.І. Аналіз структурно-функціональний // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Аналіз_структурно-функціональний (дата звернення: 13.08.2024).
4. Реформа. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Реформа> (дата звернення: 20.08.2024).
5. Черних Є.М., Камардіна Ю.В. Теоретичні аспекти до визначення поняття «адміністративна реформа». *Актуальні проблеми держави і права*. 2020. Вип. 88. С. 144–152. DOI: <https://doi.org/10.32837/apdp.v0i88.3070> (дата звернення: 20.08.2024).
6. Агафонова Н.В. Конституція як об'єкт реформування. *Університетські наукові записки*. 2016. № 59. С. 351–366. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2016_3_36 (дата звернення: 20.08.2024).
7. Юркевич І. Децентралізація та реформування місцевого самоврядування в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 3 (11). С. 100–104.
8. Шульга М.В., Даниленко Б.В. Столипінська аграрна реформа та сучасна земельна реформа на теренах України: порівняльно-правове дослідження. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Вип. 62. С. 71–86.
9. Причина. Словник української мови. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=причина> (дата звернення: 25.08.2024).
10. Гетьман А.П. Кодифікація екологічного законодавства в контексті конституційної реформи. *Екологічне право України*. 2016. № 1–2. С. 3–5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eklprukr_2016_1-2_3 (дата звернення: 13.09.2024).
11. Передумова. Словник української мови. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=передумова> (дата звернення: 25.08.2024).
12. Привід. Словник української мови. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=привід> (дата звернення: 25.08.2024).
13. Субтельний О. Україна: історія. 2-е вид. Київ: Либідь, 1992. 512 с.
14. Кобилецький М., Вишневецький Б. Сільські реформи Марії Терезії та Йосифа II та їх застосування в Галичині. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2023. Вип. 76. С. 33–41.
15. Сінкевич Є.Г., Балан А.В. Особливості підходу урядів М. Тетчер (1979-1990) до політики Європейського співтовариства у фінансово-економічній сфері. *Історичний архів*. Вип. 6. С. 90–93.
16. Шабала Б.Я. Зародження елементів фермерства у сільському господарстві Волині (друга половина XVI – перша половина XVII ст.). *Молодий вчений*. 2022. №1 (101). С. 149–153. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2022-1-101-31> (дата звернення: 13.09.2024).
17. Гадзало Я.М., Саблук П.Т., Лупенко Ю.О., Месель-Веселяк В.Я., Федоров М.М. Аграрна реформа в Україні, її наукове забезпечення, результативність. *Економіка АПК*. 2021. № 7. С. 6–15. DOI: <https://doi.org/10.32317/2221-1055.202107006> (дата звернення: 13.09.2024).
18. Боднарчук Т.Л., Свідер О.П. Політико-економічна доктрина формування національної економіки: з історії розвитку німецької держави. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 50. С. 1–7. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-50-2> (дата звернення: 17.09.2024).